

WIKTOR KRAJNIAK
ORCID: 0000-0003-3344-7282
Zielona Góra

DOI: 10.17460/PHO_2020.3_4.03

ELEMENTARNE SZKOLNICTWO KATOLICKIE NA ŚLĄSKU W LATACH 1740–1830

WSTĘP

Dzieje oświaty na Śląsku, gdzie ścierały się różne wpływy kulturowe, są niezwykle bogate i skomplikowane. Z tego względu wymagają pogłębionych badań, które na łamach „Przeglądu Historyczno-Oświatowego” postulowała już w latach 70. XX wieku Mirosława Chamcówna (1970). Do dziś nie dysponujemy jeszcze syntezą dziejów szkolnictwa na całym historycznym Śląsku¹, a jedynie monografiami przybliżającymi nam problematykę: wiejskiego szkolnictwa parafialnego w XVII wieku (Ostrowski, 1971), oświaty ludowej (Ender, 1958), kształcenia nauczycieli (Gawlik, 1979), ewolucji myśli pedagogicznej na Śląsku (Gawlik, 1990), reformatorów oświaty (Burda, 1996; Korzeniowska, 2012), edukacji klasycznej w śląskich gimnazjach (Budzyński, 2003) oraz rozwoju szkolnictwa średniego na Dolnym Śląsku w epoce wczesnonowożytnej (Burda, 2007). W ostatnim czasie pełniejszego opracowania doczekało się szkolnictwo na Górnym Śląsku (Kwiatek, 2011, 2020), który miał silniejsze związki z państwem polskim.

Przegląd dotychczasowego piśmiennictwa wskazuje, że badacze koncentrowali swą uwagę głównie na dziejach myśli pedagogicznej, sylwetkach reformatorów, programach nauczania i problematyce kształcenia nauczycieli. W badaniach śląskiej oświaty brakuje zwłaszcza odwoływania się do danych ilościowych, które stałyby się podstawą do szerszych analiz zmian zachodzących w stanie śląskiej oświaty. Dokładnymi danymi dysponujemy dopiero od II połowy XIX wieku, gdy rząd pruski publikował już coroczne zestawienia statystyczne (Michalkiewicz,

---

¹ Termin *Śląsk* w niniejszym artykule odnosi się do pruskiej prowincji Śląsk, istniejącej w latach 1815–1919. Kraina ta obejmowała swym zasięgiem tereny dzisiejszego województw dolnośląskiego, opolskiego, południowo-zachodnią część województwa śląskiego oraz południowe powiaty ziemi lubuskiej.

1970). Niniejszy artykuł porusza problem rozwoju katolickiego szkolnictwa elementarnego na Śląsku od 1740 roku, w którym Prusy rozpoczęły zajmowanie prowincji w toku wojen śląskich. Datę końcową stanowi rok do roku 1830, gdy w szczytowym okresie restauracji Prusy zrealizowały w pełni powszechny obowiązek szkolny, a duchowieństwo i czynniki konserwatywne miały przemożny wpływ na szkolnictwo.

OŚWIATA NA ŚLĄSKU POD KONIEC PANOWANIA AUSTRIACKIEGO

W momencie zajmowania Śląska przez Prusy w latach 40. XVIII wieku na terenie prowincji funkcjonował system oświaty ukształtowany na przestrzeni kilku stuleci. Wiek XVI wraz z reformacją przyniósł dynamiczny rozwój szkolnictwa protestanckiego. Dążenia do wprowadzenia powszechności nauczania zaowocowało rozwojem gęstej sieci szkół w miastach i na terenach wiejskich. W tym okresie rozwinęły się również szkoły średnie słynące z wysokiego poziomu nauczania. Powstały one m.in. we: Wrocławiu, Zielonej Górze, Głogowie, Zgorzelsku, Jeleniej Górze, Świdnicy, Jaworze, Bolesławcu, Legnicy, Szprotawie, Kożuchowie i Bytomiu Odrzańskim. Działający tu reformatorzy, tacy jak Andreas Winkler, Ambrosius Moiban czy Walentin Trotzendorf, wprowadzali nowoczesne rozwiązania szkolne w duchu reformacji (Burda, 2007, s. 9).

Wiek XVII przyniósł tragiczną w skutkach wojnę 30-letnią, po której Habsburgowie rozpoczęli politykę rekatolicyzacji Śląska. W wyniku kontrreformacji obniżył się znacznie poziom szkół elementarnych. Skąpy program nauczania ograniczał się do umiejętności czytania, pisania, liczenia i nauki katechizmu (Gawlik, 1990, s. 55). W wyniku kontrreformacji z mapy Śląska zniknęło również wiele ewangelickich szkół średnich. W ich miejsce powoływano kolegia jezuitckie, które w zamyśle władz cesarskich miały ugruntować katolicyzm i władzę dynastii Habsburgów na Śląsku.

W wyniku reformacji Śląsk stał się regionem zróżnicowanym pod względem wyznaniowym. Na mozaikę wyznaniową nakładało się również zróżnicowanie etniczne. Pod koniec XVIII wieku pruski Śląsk zamieszkiwało 1 747 600, z czego 74,6% stanowili Niemcy, 23% Polacy, 2% Czesi i 0,5% Żydzi. Ludność Polska stanowiła znaczny odsetek na Górnym Śląsku, gdzie ich liczba dochodziła do 300 000. Natomiast na Dolnym Śląsku Polaków było około 100 000. Pod względem wyznaniowym luteranie stanowili 50,7% (966 tys.), a katolicy 48,5% (925 tys.) ogółu ludności prowincji (Ładogórski, 1966, s. 59–60).

Zróżnicowanie wyznaniowe przyczyniło się do rozwoju dualizmu oświatowego. Ludność luterancka i katolicka miały własne szkoły, które różniły się pod względem programów, metod i poziomu nauczania. W 1767 roku funkcjonowało 90 szkół katolickich w miastach i 629 placówek na wsiach. Wśród szkół ewangelickich funkcjonowało wówczas 57 szkół miejskich i 596 wiejskich. Poza nimi funkcjonowały też tak zwane szkoły pokątne (Winkel), które przeznaczone były

dla dzieci katolickich lub ewangelickich w ośrodkach zdominowanych przez ludność odmiennego wyznania (Gierowski, 1963, s. 562).

PRUSKIE REFORMY OŚWIATY

Nowy rozdział w śląskiej oświacie rozpoczął się w II połowie XVIII wieku. W wyniku wojen śląskich (1740–1763) Dolny i Górny Śląsk znalazły się w granicach państwa pruskiego. Fryderyk II Wielki wiedział, że dzięki tej ludnej i dobrze zagospodarowanej prowincji Prusy mogą awansować do rzędu europejskich potęg. Jednak dzieło zespolenia Śląska z resztą Prus nie było zadaniem łatwym. Odmienność etniczna i wyznaniowa utrudniała pełną unifikację rozwiązań prawno-ustrojowych, stąd też nowe zarządzenia musiały uwzględniać społeczno-gospodarczą specyfikę Śląska. Wypracowane tu rozwiązania posłużyły kilka dekad później do unifikacji Wielkopolski i pozostałych ziem polskich zagarniętych w rozbiorach pod koniec XVIII wieku (Orzechowski, 1966, s. 62).

Prusy były pierwszym europejskim państwem, w którym poważnie zainteresowano się zagadnieniem publicznej oświaty. Zrodziło to wiele problemów, z którymi monarchia pruska musiała się zmierzyć. Do najważniejszych należało ustalenie relacji państwo – kościół, stosunku właścicieli ziemskich do obowiązku szkolnego poddanych, problemu finansowania szkolnictwa, przygotowania kadry pedagogicznej, budynków szkolnych oraz podręczników (Salmanowicz, 2004, s. 230).

Zaniedbane w czasach rządów austriackich szkolnictwo śląskie wymagało – w oczach władz pruskich – ujednoczenia poziomu, metod nauczania, programów, podręczników i zasad kształcenia nauczycieli. Największe różnice zaznaczały się w poziomie oświaty między Dolnym a Górnym Śląskiem, które dodatkowo pogłębiane były przez różnice etniczne, wyznaniowe i językowe (Długoborski, 1966, s. 433).

Mimo prześladowań ludności ewangelickiej na Śląsku w czasach habsburskich, luterkańskie Prusy starały się utrzymać wyznaniowe status quo. Od katolików Fryderyk II wymagał jednak lojalności, a w zamian nie uszczuplał podtrzymanych w pokoju wrocławskim (1742) przywilejów, do których należał m.in. obowiązek płacenia dziesięciny proboszczom katolickim przez ludność protestancką, nawet jeśli stanowiła większość na danym obszarze. Przywileje kleru zostały ukrócone dopiero po wojnie 7-letniej (1756–1763), gdy duchowieństwo katolickie jawnie opowiedziało się po stronie austriackiej. W odpowiedzi uchwały z 1757 i 1758 roku usuwały z gmin czysto ewangelickich księży i nauczycieli katolików (Harc, 2009, s. 302).

Jednak Fryderyk II, jako oświeceniowy władca, nie zamierzał wchodzić w otwarty konflikt z Kościołem katolickim. Wolał wykorzystać go do swoich celów, zwłaszcza prowadzenia szkół wszystkich szczebli oraz zapoznawania wiernych z zarządzeniami władzy. Nie rozwiązał też zakonu jezuitów, mimo oficjalnej kasaty zakonu przez papieża w 1773 roku. Krok ten podyktowany był

użytecznością zakonników jako nauczycieli, zwłaszcza w katolickich częściach Śląska. Fryderyk II, stawiając się w roli obrońcy zakonu, zyskał poważnego sojusznika w dziele unifikacji Śląska z państwem pruskim, a katolickie gimnazja i wrocławskie Leopoldinum stały się kuźnią lojalnych kadr dla pruskiej administracji (Długoborski, 1966, s. 303).

W 1763 roku Fryderyk II polecił duchowieństwu obu wyznań zająć się poprawą stanu szkolnictwa na Śląsku. Za najważniejsze zadania uznał poprawienie frekwencji dzieci w szkole, podniesienie poziomu kwalifikacji nauczycieli, ujednoczenie podręczników, budowę nowych szkół. Zgodnie z podziałem wyznaniowym reforma przebiegała dwutorowo. Minister prowincji Śląskiej Ernst Wilhelm von Schlabrendorf polecił, by reformą szkół ewangelickich zajął się znany wrocławski pedagog Martin Friedrich Schäffer. Szkolnictwem katolickim miał zająć się opat klasztoru augustianów w Żaganiu – Johann Ignaz von Felbiger (Długoborski, 1966, s. 433).

Felbiger, reformując szkolnictwo, prznosił osiągnięcia europejskiej myśli pedagogicznej doby oświecenia na Śląsk, dostosowując je jednocześnie do potrzeb państwa pruskiego, któremu zależało na utrzymaniu wpływu religii na oświatę elementarną. Szkoły miały wychowywać poddanych nieco oświeconych, by byli pożyteczni, ale przede wszystkim poddanych posłusznych i głęboko religijnych (Madeja, 1960, s. 157). Sojusz kościoła i państwa w dziele reformy oświaty miał na celu także łatwiejszą germanizację ludności polskiej. Felbiger wprowadzał podręczniki dwujęzyczne, a od nauczycieli wymagał znajomości języka niemieckiego w takim stopniu, by byli w stanie nauczać go swoich podopiecznych (Długoborski, 1966, s. 410).

Działalność opata klasztoru żagańskiego obejmowała wydawanie regulaminów szkolnych, instrukcji i podręczników. W 1765 roku Fryderyk II podpisał, opracowaną przez Felbigera, *Królewsko-Pruską Generalną Szkolną Ustawę dla rzymskich katolików w miastach i na wsi samowładnego Księstwa Śląska i Hrabstwa Glacu* (Felbiger, 1765). Dokument nakładał na gminy i dwory obowiązek budowania i utrzymywania szkół, a rodzice zostali zobowiązani do uiszczania opłat na rzecz wynagrodzeń dla nauczycieli.

Ze względu na fakt, że największe zapóźnienia miała oświata na Górnym Śląsku, jednym z pierwszych dzieł Felbigera było wydane w Żaganiu w 1765 roku *Nowo zebrane obiadło do sylabizowania y czytania dla potrzeby osobliwie Górnego Śląska szkół po polsku y po niemiecku wyprawiona* (Felbiger, 1765). Autor na podstawie niemieckich elementarzy stworzył podręcznik, który miał służyć uczniom w regionie, gdzie język polski miał jeszcze przewagę. Ulepszając istniejące niemieckie elementarze, Felbiger wprowadził nową metodę nauki sylabizowania przy uwzględnieniu stopniowania trudności (Burda, 1996, s. 50).

Mimo iż Felbiger dążył do rzeczywistego podniesienia poziomu oświaty, musiał się liczyć z feudalną rzeczywistością i problemami finansowymi. Fryderyk II nie przewidywał finansowania szkół bezpośrednio z budżetu państwa, pozostawiając to zadanie związkom wyznaniowym, zakonem, właścicielom ziemskim

i samorządom terytorialnym (Gawlik, 1990, s. 67). Zgodnie z ideą przymusu szkolnego edukacja dzieci na Śląsku była obowiązkowa od 5 do 13 roku życia. Równocześnie regulamin szkół katolickich zezwalał na wypas bydła dzieciom od 8 roku życia, pod warunkiem, że uczęszczały do niedzielnej szkoły powtórzeń. W rzeczywistości od wiosny do jesieni starsze dzieci na wsiach, ze względu na trwające prace polowe, były wyłączone z systematycznej nauki. Inną bolączką, która nasiliła się w XIX wieku, był fakt, że młodsze dzieci, nawet 4-letnie, były chętnie zatrudniane w zakładach włókienniczych, a rodzice – ledwo wiążący koniec z końcem – chętniej posyłali dzieci do pracy niż do szkoły (Seng, 1989, s. 10). Największą jednak przeszkodą w realizacji obowiązku szkolnego były opłaty za naukę, ustalane w różnej wysokości, w zależności od miejscowości (Harc, 2009, s. 302).

Chronicznym problemem śląskiej oświaty był również brak odpowiednio przygotowanych nauczycieli. Państwo wymagało od nich kwalifikacji, jednak nie chciało łożyć środków na ich kształcenie. Felbiger z własnej inicjatywy zapraszał nauczycieli do Żagania, gdzie na kilkutygodniowych kursach przybliżał im zasady oświeceniowej oświaty, tworząc w ten sposób załóżki seminarium. Potrzeby były jednak większe. Z inicjatywy Felbigera opodatkowano wszystkich proboszczów podatkiem celowym *quarta seminaristica*, co umożliwiło zgromadzenie środków na utworzenie seminariów nauczycielskich we Wrocławiu, Bystrzycy i Raciborzu (Długoborski, 1966, s. 437). By wyposażyć śląskie szkoły w odpowiednie materiały dydaktyczne, Felbiger założył w Żaganiu drukarnię, która zajmowała się wydawaniem elementarzy, przy czym co dziesiąty egzemplarz przekazywał nieodpłatnie uczniom z biednych rodzin (Oelrichs, 1882).

Zebrane doświadczenia w kształceniu nauczycieli Felbiger wykorzystał w pracy nad poradnikiem dla nauczycieli szkół elementarnych (Felbiger, 1772). Był to pierwszy w Prusach kompleksowy podręcznik dla nauczycieli szkół ludowych. Autor zalecał w nim nauczycielom lekturę fachowej literatury i czasopism oraz traktowanie podopiecznych z szacunkiem, troską i życzliwością. Zawarł w nim także wskazówki, jak uczyć podstawowych umiejętności metodą żagańską (Burda, 1996, s. 53).

Felbiger reformował śląskie szkolnictwo katolickie do 1774 roku, kiedy to na zaproszenie Marii Teresy udał się do Austrii, by objąć funkcję Głównego Komisarza Edukacji i zająć się reformą tamtejszego szkolnictwa (Długoborski, 1966, s. 438). Po wyjeździe Felbigera do Austrii dynamika reform oświatowych na Śląsku zwolniła. Kolejni ministrowie mieli różne koncepcje dalszych reform na szczeblu krajowym. Minister Karl Abraham Zedlitz postulował w 1787 roku kompletną laicyzację oświaty, jednak nie zrealizował swych planów. Po śmierci Fryderyka II następcą Zedlitz został Johann Christoph von Wöllner, który był propagatorem ortodoksyjnej pobożności. Nakazał dostosować programy wszystkich przedmiotów do zasad katechizmu i Biblii. Powszechne prawo krajowe w 1794 roku podtrzymało nadzór duchowieństwa nad oświatą (Bobkowska, 1948, s. 19).

Nowe perspektywy rozwoju przyniósł wiek XIX. Rewolucja francuska i związane z nią niepokoje społeczne w całej Europie wymusiły działania władz na rzecz poprawy położenia biedniejszej ludności i zapewnienie jej darmowej edukacji. Na Śląsku powołano Królewsko-Katolicką Główną Dyрекję Szkolną, która miała się zająć sprawami administracji i finansowaniem szkół. Z kolei biskup wrocławski utworzył Książęco-Biskupią Komisję Szkolną Diecezji Wrocławskiej, która miała zająć się programami nauczania i kształceniem nauczycieli. W ten sposób zarządzanie oświatą przeszło pod opiekę władzy świeckiej, a duchowieństwu pozostawiono sferę dydaktyczno-wychowawczą (Chlebowczyk, 1970, s. 432).

W 1801 roku opublikowano *Regulamin szkolny dla niższych szkół katolickich w miastach i na wsi dla Śląska oraz hrabstwa kłodzkiego* (Fryderyk Wilhelm III, 1801). Dokument eksponował rolę nauczyciela, od którego bezwzględnie wymagano ukończenia seminarium nauczycielskiego. Po kongresie wiedeńskim, w epoce restauracji, wyznaniowy charakter szkoły uległ jeszcze wzmocnieniu. Szkoła przede wszystkim miała na celu wychowanie w duchu religijności i posłuszeństwa wobec władzy. Nadzór nad nią nadal miał miejscowy proboszcz, a głównym przedmiotem nauczonym w szkole była religia. Drugą kwestią, na którą położono szczególny nacisk, była pełna realizacja obowiązku szkolnego przez dzieci w wieku od 6 do 13 lat pod groźbą grzywny nakładanej na rodziców. Celem skrócenia drogi do szkoły i uniknięcia przepełnienia klas przystąpiono do programu uruchamiania nowych szkół. Poniższa tabela przedstawia sieć szkół na terenie Śląska w podziale na inspekcje szkolne, których zakres terytorialny pokrywał się z granicami ówczesnych powiatów (Chlebowczyk, 1970, s. 435).

Tabela nr 1

Elementarne szkoły katolickie w powiatach śląskich w 1828 roku						
Siedziba powiatowej inspekcji szkolnej	Liczba szkół katolickich w powiecie	Powierzchnia powiatu w km ²	Liczba ludności powiatu	W tym katolicy	W tym ewangelicy	Liczba dzieci do 14 roku życia
Rejencja Wrocławska						
Wrocław	46	774,4	130 169	39 047	86 252	39 714
Środa Śląska	41	721	41 367	18 327	22 999	15 146
Wołów	20	895,8	39 945	11 038	26 648	14 806
Góra	12	774,3	33 828	5 704	28 091	11 723
Ścinawa	9	495,8	20 379	3 638	16 717	7 433
Namysłów	22	585,4	26 491	10 873	15 155	10 197
Syców	14	797,6	36 397	12 345	23 546	15 052
Ząbkowice Śląskie	35	578,1	40 188	32 475	7 572	14 015
Oleśnica	9	888,4	48 911	4 714	43 889	17 607
Oława	23	621,7	38 340	16 643	21 606	1 265
Świdnica (Wałbrzych)	41	603,6 (452,1)	51 376 (41 859)	16 818 (2 593)	34 472 (39 266)	17 620 (14 138)
Dzierżoniów	17	423,2	44 536	11 459	33 032	15 265
Strzelin (Niemcza)	13	343,2 353,4	25 106 (24918)	3 912 (4 578)	21 168 (20 340)	9 103 (8 999)

Elementarne szkoły katolickie w powiatach śląskich w 1828 roku						
Siedziba powiatowej inspekcji szkolnej	Liczba szkół katolickich w powiecie	Powierzchnia powiatu w km ²	Liczba ludności powiatu	W tym katolicy	W tym ewangelicy	Liczba dzieci do 14 roku życia
Milicz	8	960,4	43 939	9 485	34 226	16 676
Trzebnica	23	786,8	43 463	9 839	33 561	15 975
Strzegom	18	283,1	22 293	8 708	13 582	8 044
Kłodzko	48	939,4	67 975	66 214	1693	25 418
Bystrzyca Kłodzka	50	827,7	40 740	40 468	266	14 582
Ziębice	24	325,1	26 484	21 225	5 074	9 926
Rejencja wrocławska	473	14 035,6	925 635	354 958	562 775	327 962
Rejencja legnicka						
Bolesławiec (Lwówek)	36	996,2 (878,2)	46 041 (62 516)	7 015 (16 105)	39 002 (46 356)	15 999 (19 419)
Lubań (Zgorzelec)	6	447,6 (862,3)	56 479 (46 161)	5 099 (492)	51 373 (45 665)	18 062 (15 355)
Koźuchów	12	824,3	40 008	4 450	35 472	14 184
Głogów	31	1 357,5	55 489	14 727	39 595	18 975
Szprotawa	5	679,6	27 48	3 372	24 060	9 426
Zielona Góra	17	867,4	40 911	8 035	32 727	14 341
Jawor	14	289,9	25 755	6 672	18 075	8 660
Żagań	17	1 004,7	40 626	2 258	33 297	14 296
Legnica (Złotoryja) (Lubin)	21	454,3 (491,1) (490,7)	45 319 (43 761) (23 796)	4 681 (2 042) (2 015)	40 486 (41 651) (21 772)	14 740 (14 421) (8 355)
Jelenia Góra (Świerzawa)	24	629,1 (339,2)	50 391 (24 967)	4 811 (2 791)	45 495 (22 176)	15 928 (7 932)
Bolków	10	314,85	29 033	3622	25 411	9 768
Kamienna Góra	27	457,8	35 966	18 496	17 437	11 732
Rejencja legnicka*	220	13 647,5	694 677	111 683	581 050	231 593
Rejencja opolska						
Nysa	63	790,2	66 258	63 828	2 181	23 697
Niemodlin	30	643,3	27 240	18 451	8 708	10 539
Koźle	38	728,4	35 746	33 833	1 703	14 915
Głubczyce	60	784,6	57 937	45 642	3 648	21 169
Prudnik	52	839,4	55 943	50 084	4 502	11 147
Racibórz	57	882,1	59 714	57 441	1410	22 357
Kluczbork	6	566,2	26 636	5 512	20 731	10 687
Lubliniec	37	1 077,9	28 115	26 420	997	11 816
Opole	60	1 547,6	60 144	8 081	30 247	24 662
Olesno	40	1 009,8	31 583	27 283	3 671	14 040
Strzelce Opolskie	37	943,4	31 696	30 378	751	13 191
Pszczyna	43	1 045,5	46 645	41 002	4 622	19 233
Bytom	32	839,6	41 778	38 847	1 296	17 583
Rybnik	40	868,5	38 577	36 034	1 336	17 313
Grodków (Brzeg)	44	579,2 (617,8)	31 146 (36 391)	29 839 (4 855)	1 267 (31 620)	12 007 (12 342)

Elementarne szkoły katolickie w powiatach śląskich w 1828 roku						
Siedziba powiatowej inspekcji szkolnej	Liczba szkół katolickich w powiecie	Powierzchnia powiatu w km ²	Liczba ludności powiatu	W tym katolicy	W tym ewangelicy	Liczba dzieci do 14 roku życia
Gliwice	41	945,7	45 966	43 459	1 043	19 712
Rejencja opolska	636	14 091,7	685 124	607 457	66 576	274 859
Cały Śląsk*²	1 329	39 520,9	1 914 672	898 513	1 011 155	713 947

Opracowanie własne na podstawie: J. G. Knie (1830), *Alphabetisch-Statistisch-Topographische Uebersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien, mit Einschluss des ganzen jetzt zur Provinz gehörenden Markgrafthums Ober-Lausitz, und der Grafschaft Glatz*, Breslau: Graß, Barth und Gomp.; J. G. H. Hassel (1823), *Statistischer Umriß der sämtlichen europäischen und der vornehmsten außereuropäischen Staaten, in Hinsicht ihrer Entwicklung, Größe, Volksmenge, Finanz- und Militärverfassung, tabellarisch dargestellt; Erster Heft: Welcher die beiden großen Mächte Österreich und Preußen und den Deutschen Staatenbund darstellt*, Weimar: Verlag des Geographischen Instituts.; J. G. Hoffmann (1823), *Beiträge zur Statistik des preußischen Staats*, Berlin: Duncker & Humblot.

Powyższe zestawienie przedstawia liczbę elementarnych szkół katolickich, które funkcjonowały na terenie poszczególnych inspekcji szkolnych, sprawujących nadzór nad szkołami. Teren działania inspekcji pokrywał się z obszarem ówczesnych powiatów, co znacznie ułatwia analizę i pozwala skorelować ją z liczbą ludności i powierzchnią powiatu.

Pod względem wyznaniowym Śląsk wyraźnie dzielił się na dwie części. Ludność luterkańska wyraźnie dominowała w jego zachodnich powiatach, skupionych w rejencji legnickiej, gdzie stanowiła 83,6% mieszkańców, a katolicy 16,1%. Proporcje wyznaniowe zmieniają się w kierunku wschodnim, gdyż w powiatach rejencji wrocławskiej luteranie co prawda nadal stanowili większość – 60,8%, ale liczba katolików wzrastała do 38,3%. Terenem wyraźnie zdominowanym przez katolików był obszar dawnego Hrabstwa Kłodzkiego – powiaty Kłodzko i Bystrzyca, gdzie katolicy stanowili odpowiednio 97,4 i 99,3%. Za taki stan rzeczy odpowiadała intensywna polityka rekatolicyzacji prowadzona tu przez Habsburgów w okresie kontreformacji. Obszarem zdominowanym przez katolików były górnośląskie powiaty rejencji opolskiej, gdzie ludność katolicka stanowiła 88,7% całej populacji.

Pod względem demograficznym ludność katolicka odznaczała się wyższym przyrostem naturalnym, na co wskazuje udział w całej populacji dzieci do 14 roku życia, czyli obywateli objętych realizacją obowiązku szkolnego. W rejencji opolskiej dzieci w wieku szkolnym stanowiły 40,1% ogółu ludności, w rejencji wrocławskiej 35,4, a w rejencji legnickiej 33,3%. Wysoki udział dzieci w wieku szkolnym na Górnym Śląsku możemy tłumaczyć zarówno odmiennym modelem rodziny u luteran i katolików, jak i zaczynającym się wówczas intensywnym procesem industrializacji tej części Śląska.

Znając stosunki wyznaniowe i demograficzne, możemy przejść do analizy stanu katolickiego szkolnictwa elementarnego. Według danych z 1828 roku

² Bez górnołużyckich powiatów Rothenburg i Hoyerswerda.

na terenie całej prowincji funkcjonowało 1329 szkół katolickich. W tej liczbie około 5% stanowiły placówki przeznaczone wyłącznie dla dziewcząt i tak zwane szkoły filialne – niewielkie placówki w małych miejscowościach, podległe organizacyjnie szkole w większej miejscowości. Najwięcej szkół katolickich działało w rejencji opolskiej – 636. Zestawiając tę liczbę z powierzchnią rejencji, wiemy, że jedna szkoła przypadała tu średnio na 22 km². Pod tym względem najlepiej wypadają powiaty nyski (12,5 km²), głubczycki (13 km²) i raciborski (15,5 km²). Najslabiej pod względem dostępności edukacyjnej wypada powiat kluczborski (94 km²), który był zdominowany przez luteran. Jednak w powiecie lublinieckim, gdzie katolicy stanowili 93,9%, jedna szkoła przypadała na 29 km². W tym przypadku musimy mieć również na względzie niskie zaludnienie powiatu w stosunku do jego powierzchni. Jednakże wschodnie powiaty – Gliwice (23 km²) i Bytom (26 km²), mimo znacznego zaludnienia, nie osiągały średniej, jaką odznaczała się cała rejencja opolska.

W rejencji wrocławskiej, gdzie katolicy stanowili 38,3% ludności, terytorialne zagęszczenie szkół kształtowało się na poziomie jednej szkoły na prawie 30 km². Najkorzystniej dostępność szkół kształtowała się w powiatach zdominowanych przez katolików – kłodzkim (19,5 km²) i bystrzyckim (16,5 km²) oraz w powiecie z dużym udziałem tej ludności – ząbkowickim (16 km²). Równie dobrym wynikiem odznaczał się powiat wrocławski (16,8 km²), co wiązało się z siedzibą stolicy całej prowincji oraz biskupstwa wrocławskiego. Zdecydowanie najslabszą dostępnością edukacyjną odznaczały się powiaty prawobrzeżnego Śląska, ze znaczną liczbą katolików – Wołów (44,8 km²), Syców (57 km²) i Milicz (120 km²).

W rejencji legnickiej, gdzie katolicy stanowili zaledwie 16% społeczeństwa, jedna szkoła przypadała na 62 km². Najkorzystniej pod tym względem wypadł powiat kamiennogórski z przewagą katolików (16,8 km²), powiaty małe pod względem powierzchni – Jawor (20 km²) i Bolków (31 km²) oraz powiaty z ośrodkami o długich tradycjach szkolnictwa elementarnego – Głogów (43 km²) i Zielona Góra (51 km²). Najslabszą dostępnością edukacyjną odznaczały się powiaty o niskiej liczbie katolików – Szprotawa (135 km²) oraz dwa powiaty Lubań i Zgorzelec, dla których jedna inspekcja szkolna znajdowała się w Lubaniu (218 km²).

ZAKOŃCZENIE

Przedstawiona powyżej analiza terytorialnego rozmieszczenia katolickich szkół elementarnych na Śląsku pozwala nam ustalić dostępność edukacji dla dzieci katolickich w poszczególnych powiatach w trzeciej dekadzie XIX wieku. W porównaniu do początków panowania pruskiego, gdy ówczesne statystyki podawały łączną sumę szkół katolickich, razem ze szkołami średnimi na 719 placówek, to po realizacji reform liczba tylko szkół elementarnych wyniosła na Śląsku 1329. W tym czasie udało się wprowadzić obowiązek szkolny dla wszystkich dzieci katolicki od 6 do 13 roku życia oraz zniesiono opłaty uiszczane przez rodziców za naukę. Odnotować też należy poprawę dostępności edukacyjnej

na Górnym Śląsku, który przez wieki był zapóźniony cywilizacyjnie w stosunku do Dolnego Śląska. Państwo pruskie w epoce industrializacji widziało w całym Śląsku – zwłaszcza w jego części górnej – ogromny potencjał gospodarczy, który mógł być w pełni wykorzystany tylko przy dobrze rozwiniętym systemie szkolnictwa elementarnego.

BIBLIOGRAFIA

Źródła:

Felbiger J. I. von (1765), *Neueingerichtetes A B C Buchstabil und Lesebüchlein zum Gebrauche besonders der Oberschlesischen Schulen Polnisch und Deutsch verfasset* = *Nowo-zebrane Obiecadło do sylabizowania y czytania dla potrzeby osobliwie Gornego Śląska szkół*, Sagan: Johann Christoph Leuhe.

Felbiger J. I. von (1772), *Eigenschaften, Wissenschaften und Bezeugen recht-schaffener Schulleute*, Wirzburg und Bamberg: Gobhardtischen Buchhandlung.

Fryderyk Wilhelm II (1765), *Królewsko-Pruska Generalna Szkolna Ustawa dla rzymskich katolików w miastach i na wsi samowładnego Księstwa Śląska i Hrabstwa Glacu*, Poczdam 3 November 1765, Wrocław: W. G. Korn.

Fryderyk Wilhelm III (1801), *Schul-Reglement für die niedern katholischen Schulen in den Städten und auf dem platten Lande von Schlesien und der Grafschaft Glatz*, De dato Poczdam den 18 May 1801.

Literatura:

Bobkowska W. (1948), *Pruska polityka szkolna na ziemiach polskich w latach 1793–1806*, Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.

Budzyński J. (2003), *Paideia humanistyczna, czyli wychowanie do kultury: studium z dziejów klasycznej edukacji w gimnazjach XVI–XVIII wieku (na przykładzie Śląska)*, Częstochowa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie.

Burda B. (1996), *Jan Ignacy Felbiger – osiemnastowieczny organizator szkolnictwa na Śląsku i w Austrii*, „Studia Zachodnie” nr 2.

Burda B. (2007), *Szkolnictwo średnie na Dolnym Śląsku w okresie wczesnonowożytnym (1525–1740)*, Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.

Chamcówna M. (1970), *Stan i potrzeby badań nad dziejami szkolnictwa i oświaty na Śląsku*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” nr 3.

Chlebowczyk J. (1970), *Kultura i oświata*, w: S. Michalkiewicz (red.), *Historia Śląska, Tom II do roku 1763–1850, cz. II 1807–1850*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Długoborski W. (1966), *Dzieje polityczne 1764–1789*, w: W. Długoborski (red.), *Historia Śląska, Tom II 1763–1850, cz. I 1763–1806*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Ender J. (1958), *Szkice z dziejów oświaty ludowej na Śląsku*, „Kwartalnik Opolski” nr 4.

Gawlik (1979), *Dzieje kształcenia nauczycieli na Śląsku Opolskim (1765–1975)*, Opole: Instytut Śląski.

Gawlik (1990), *Dzieje myśli pedagogicznej na Śląsku*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Gierowski J. (1963), *Oświata i nauka*, w: K. Maleczyński (red.), *Historia Śląska, Tom I do roku 1763, cz. III od końca XVI w. do r. 1763*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Harc L. (2009), *Dolnoślązacy w szkole, bibliotece, teatrze... czasów nowożytnych*, w: W. Wrzesiński (red.), *Dolny Śląsk. Monografia historyczna*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Hassel J. G. H. (1823), *Statistischer Umriß der sämtlichen europäischen und der vornehmsten außereuropäischen Staaten, in Hinsicht ihrer Entwicklung, Größe, Volksmenge, Finanz- und Militärverfassung, tabellarisch dargestellt; Erster Heft: Welcher die beiden großen Mächte Österreich und Preußen und den Deutschen Staatenbund darstellt*, Weimar: Verlag des Geographischen Instituts.

Hoffmann J. G. (1823), *Beiträge zur Statistik des preußischen Staats*, Berlin: Duncker & Humblot.

Knie J. G. (1830), *Alphabetisch-Statistisch-Topographische Uebersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien, mit Einschluss des ganzen jetzt zur Provinz gehörenden Markgrafthums Ober-Lausitz, und der Grafschaft Glatz*, Breslau: Graß, Barth und Gomp.

Korzeniowska W. (2012), *Reformatorzy górnośląskiego szkolnictwa elementarnego w wieku XVIII i XIX*, „Cieszyński Almanach Pedagogiczny” nr 1.

Kwiatek J. (2011), *Szkolnictwo średnie na Górnym Śląsku na tle reform oświatowych w Prusach od połowy XVII wieku do początku XX w.*, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.

Kwiatek J. (2020), *Szkolnictwo na Górnym Śląsku w polityce oświatowej Prus i Niemiec (1763–1914)*, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.

Ładogórski T. (1960), *Ludność*, w: W. Długoborski (red.), *Historia Śląska, Tom II 1763–1850, cz. I 1763–1806*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Madeja J. (1960), *Elementarze i nauka elementarna czytania i pisania na Śląsku w wiekach XVIII i XIX, T I*, Katowice: Wydawnictwo Śląsk.

Oelrichs H. (1882), *Zur Geschichte des Schulwesens in Schlesien*. „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesien” nr 16.

Orzechowski K. (1966), *Państwo i prawo*, w: W. Długoborski (red.), *Historia Śląska, Tom II 1763–1850, cz. I 1763–1806*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Ostrowski W. (1971), *Wiejskie szkolnictwo parafialne na Śląsku w drugiej połowie XVII wieku: (w świetle wizytacji kościelnych)*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

- Salmonowicz S. (2004), *Prusy*, Warszawa: Książka i Wiedza.
Seng U. (1989), *Die Schulpolitik des Bisthum Breslau im 19. Jahrhundert*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.

Elementary Catholic education in Silesia in the years 1740–1830

Summary

Aim: The article presents the development of elementary education in Silesia province in the years 1740–1830. Attention was especially focused on the reform of the education system and the role of the clergy in its development.

Methods: An analysis of sources, legal acts, statistical descriptions of the provinces and works of the reformers of Silesian education.

Results: Historical reconstruction of the elementary school network throughout the province made it possible to conduct statistical analyzes that showed data on the school network and access to the Catholic education for the population in each county of Silesian province.

Conclusions: The results of the analysis indicate a significant increase in the number of Catholic elementary schools at the beginning of the 19th century, especially in Upper Silesia dominated by the Catholic population.

Keywords: Prussia, Johann Ignaz von Felbiger, elementary education, Silesia.